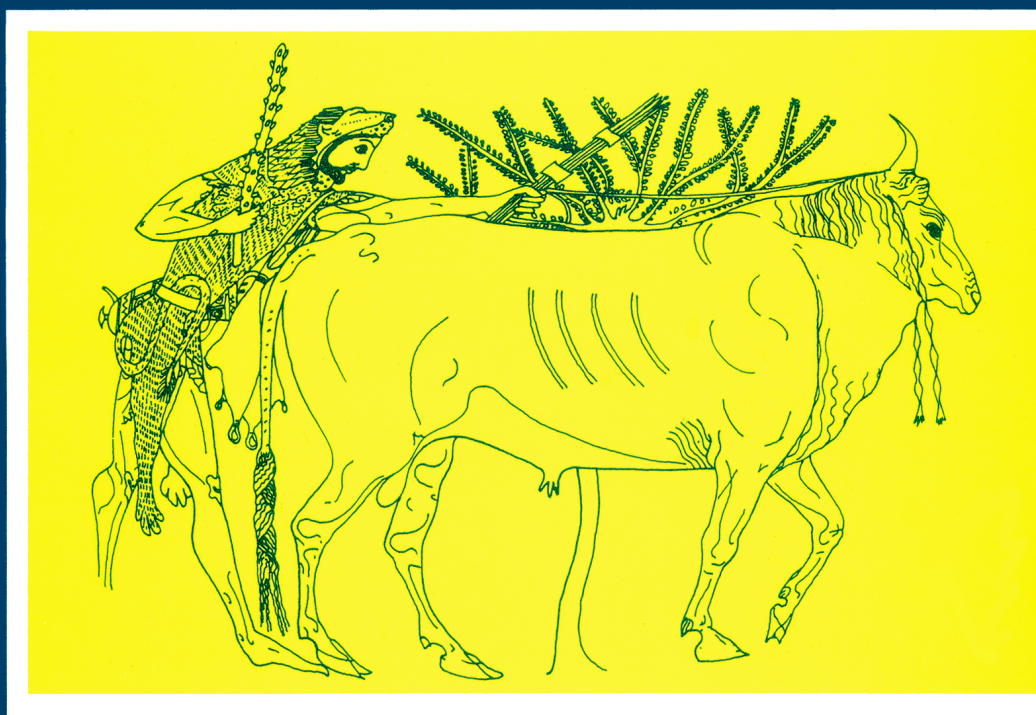

PALEO- AKTUEEL

4

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1993, Archeologisch Centrum Groningen, RUG

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RUG

Omslag: Herakles en de Kretenzische stier (530-'20 v.Chr.)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden
overgenomen mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn
voorzien

Inlichtingen: ACG, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0353 0

PALEO-AKTUEEL

4

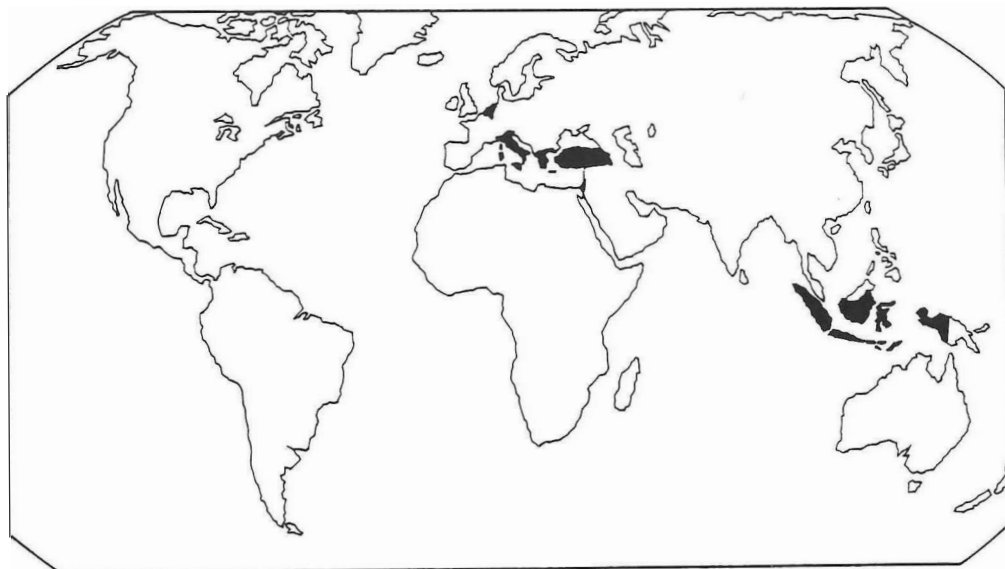
redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos

Archeologisch Centrum

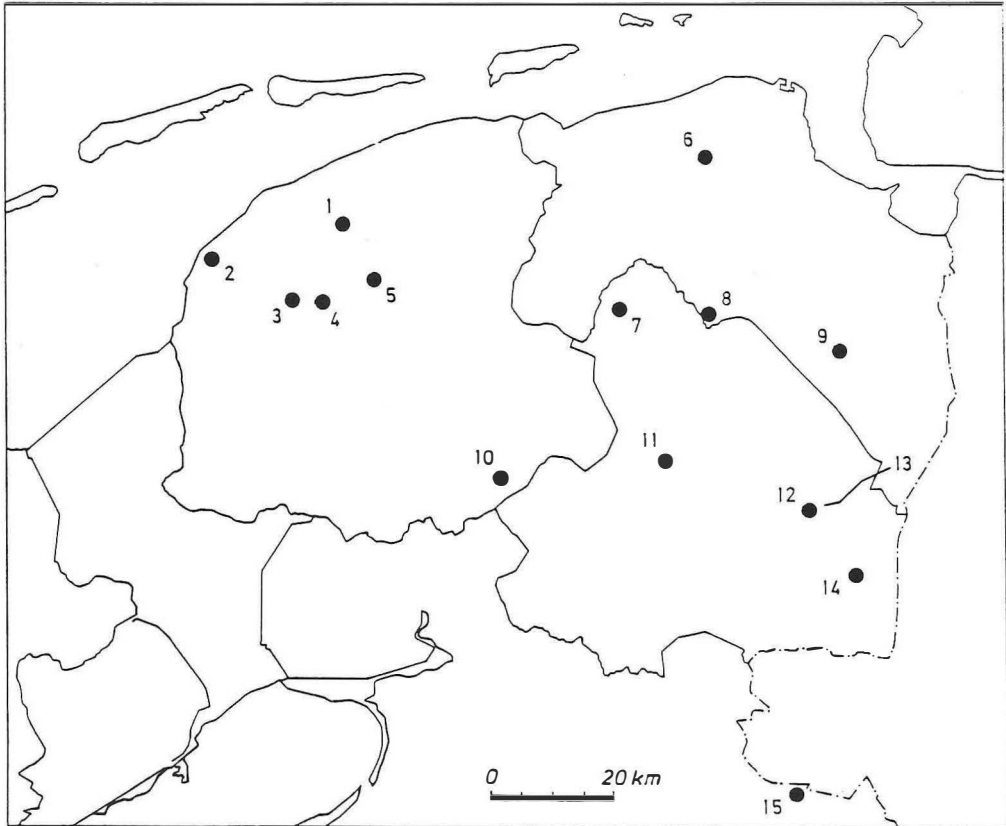
Groningen, 1993

In deze aflevering: België, Griekenland, Indonesië, Israel, Italië, Nederland en Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland:

1. Britsum; 2. Wijnaldum; 3. Meamert; 4. Weidum; 5. Hempens; 6. Middelstum; 7. Roden; 8. Weerdenbras; 9. Nieuwe Pekela; 10. Noordwolde; 11. Hooghalen; 12. Driest; 13. Valtherbrug; 14. Nieuw-Dordrecht; 15. Mander.

INHOUD

Voorwoord

G.-J. BARTSTRA	
Terugkeer naar Sulawesi	11
D. STAPERT, E. DRENTH & J. HULST	
Een bladspits van de Leusderheide (provincie Utrecht)	15
O.H. HARSEMA	
Mag het ook het broodje vis zijn?	20
R.P. EXALTUS, H.A. GROENENDIJK & J.L. SMIT	
Voortgezet onderzoek op de mesolithische vindplaats NP-3 (Groninger Veenkoloniën)	22
A.T. CLASON	
Een taxidermist in Bergschenhoek (Z.-H.)?	26
A. UFKES	
Vroeg-neolithische votiefgaven? Edelhertgeweien uit Drenthe en Groningen	28
A. UFKES	
Het hunebed O2 bij Mander (Ov.)	31
E. JANSMA & W.A. CASPARIE	
Een neolithische <i>landnam</i> ontrafeld door dendrochronologisch onderzoek van de veenweg van Nieuw-Dordrecht (Dr.)	33
J.J. HEKMAN	
Een topografische survey van het grafveld Chalandriani op Syros (Griekenland)	37
S. BOTTEMA, H.R. REINDERS & H. WOLDRING	
Laat-quartaire vegetatiegeschiedenis van het Oostmediterrane gebied: veldwerk in 1992	41
O.H. HARSEMA	
Een prijswinnend lot in de 'Vijfde Verloting'; een bronstijderf ontdekt in Roden (Dr.)	44
A.G.F.M. CUIJPERS	
Fysisch-antropologisch onderzoek van de crematieresten uit het urnenveld van Driest (Dr.)	49

E. TAAYKE	
Een kuil uit de vroege ijzertijd, gevonden in Roden (Dr.)	52
J. SCHEFFER	
Bewoningssporen uit de midden-ijzertijd te Meamert, een terp bij Winsum (Fr.)	57
B.-J. HAAGSMA, Z. MALAKASIÓTI, H.R. REINDERS & V. RONDÍRI	
Een survey tussen Baklali en Karatsadagli (Thessalië, Griekenland)	60
P. ATTEMA	
<i>On-site & off-site</i> , surveymethoden in Midden-Italië	65
M. MAASKANT-KLEIBRINK	
Mythologie en prehistorie I: de naakte man met de knuppel, een held uit de prehistorie?	70
R.H.P. LUTGERINK	
Numerieke analyse van Oostmediterrane pollendata; methode en eerste resultaten	75
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, T. PERGER & M. WISPELWEY	
Het project bodembeschermingsgebieden Friesland	80
H. WOLDRING	
Over tussenvormen van sleedoorn en kriekpruim	85
C. DYER & M. HAAGSMA	
Een geometrisch vondstcomplex in Nieuw Halos. De Halos-materiaalcampagne 1992 (Griekenland)	90
W.A. CASPARIE	
De Valtherbrug (Dr. en Gr.); meer dan één weg?	95
J. FEIJE	
Een stadje in Arkadië	100
J. SCHELVIS & A. ERVYNCK	
Mijten (Acari) uit Romeins Oudenburg in Vlaanderen	105
A.T. CLASON & L. VAN ES	
De oeros - <i>Bos primigenius</i> - van Britsum (Fr.) gedateerd	110
G.J. DE LANGEN, H. HOMMES, E. TAAYKE & M. WISPELWEY	
Een korte verkenning te Hempens-Zuiderburen (Fr.)	111

J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA De realisatie van het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.)	116
J.C. BESTEMAN, J.M. BOS & H.A. HEIDINGA Het onderzoek bij Wijnaldum (Fr.): opgravingscampagne 1992	119
C.M. HAVERKORT, M. HOPMAN, J.M. PASVEER & W. PRUMMEL De jongste bewoners van Wijnaldum (Fr.)	123
T. LOOIJENGA Corpus 'Friese' runeninscripties	127
Y. DIJKSTRA Middeleeuwse bewoningssporen bij Hooghalen (Dr.)	132
W.P.M. MULDER & J. MOLEMA Het oude kerkhof van Noordwolde (Fr.)	137
J. MOLEMA Een verkennende opgraving van een verhoogde woonplaats in de gemeente Middelstum (Gr.)	140
J. SCHEFFER De stinspoort van Papinga-state te Weidum (Fr.)	145
P.B. KOOI De ontwikkeling van de borg Ewsum bij Middelstum (Gr.)	149
P. BAKS 'Een grensgeval': archeologisch onderzoek naar het blokhuis Weerdenbras (Gr.) (1505-1516)	154
A.F.L. VAN HOLK Incidentele passagiers aan boord van een binnenschip	159

VOORWOORD

Op grote schaal vindt aantasting plaats van stad en land in het kader van herinrichting en nieuwbouw. Dit is niet alleen in Nederland het geval, maar in alle landen waar archeologen van de Rijksuniversiteit Groningen werkzaam zijn. Bundeling van krachten en goede structurele voorzieningen zijn een strikte vereiste om de ontwikkelingen voor te zijn.

Onderzoek en onderwijs zijn de kerntaken van de archeologie bij de RUG. Een deel van de onderzoekscapaciteit is gericht op veldwerk: surveys, boorcampagnes en (nood)-opgravingen. De basis voor dit veldwerk wordt gelegd door een goede infrastructuur van de archeologie bij de RUG, maar zonder financiële, materiële en personele steun van velen is archeologisch onderzoek in deze tijd ondenkbaar. Landeigenaren, gemeentebesturen, bouwbedrijven, amateurarcheologen en sponsors leveren allen op geheel eigen wijze een bijdrage in de vorm van medewerking, advies, mankracht, machines en geld. Een blik op de lijst van lezingen, excursies, tentoonstellingen en publikaties leert dat archeologie maatschappelijk stevig verankerd is.

'Wijnaldum', met meer dan duizend vermeldingen in de media, meer dan 10.000 bezoekers aan de opgraving, vele tientallen lezingen en excursies en een lange lijst van sponsors is daarvan een duidelijk voorbeeld. Zonder de samenwerking met amateurs en vrijwilligers is 'Wijnaldum' niet te realiseren. Een goede uitvoering van de kerntaken is evenmin mogelijk zonder deze brede inzet.

In het verleden lieten de eindresultaten van archeologisch onderzoek vaak lang op zich wachten. Uitwerking en analyse van opgravingsgegevens vergen nu eenmaal veel tijd. Voor een goed contact met allen die bij de archeologische activiteiten van de RUG betrokken zijn is spoedige publicatie van de voorlopige resultaten van lopend onderzoek echter onontbeerlijk. Daarom is vier jaar geleden gestart met de uitgave van *Paleo-aktueel*. *Paleo-aktueel* is door de bijdragen van vele collega's uit de beroeps- en amateurwereld die actief participeren in het Groninger archeologisch onderzoek, een nuttige spiegel van het eerder geschetste beeld. Honderd verschillende auteurs werkten mee aan de 130 artikelen in de eerste vier afleveringen. Archeologie leeft in Groningen!

Tot nu toe was *Paleo-aktueel* een uitgave van de vakgroep 'Het Biologisch-Archeologisch Instituut'. Met ingang van 1 januari 1993 zijn de archeologie-sectoren bij de RUG samengegaan in een nieuwe vakgroep Archeologie en een Archeologisch Centrum Groningen. De samenwerking komt in deze uitgave al in beeld.

Dank zij de medewerking van de auteurs en het strakke regime van de redacteurs Mette Bierma en Jurjen Bos is het ook de vierde keer gelukt de artikelen kort te houden en de uitgave op tijd uit te brengen. Evenals voorgaande jaren verzorgde Xandra Bardet de correcties van de samenvattingen. De vele enthousiaste reacties van instellingen en personen die betrokken zijn bij het archeologisch onderzoek van de RUG staan borg voor voortzetting van *Paleo-aktueel*.

MYTHOLOGIE EN PREHISTORIE I: DE NAAKTE MAN MET DE KNUPPEL, EEN HELD UIT DE PREHISTORIE?

M. Maaskant-Kleibrink

De 'Twaalf Werken' van Herakles, een serie scènes uit de antieke kunst waarop de held staat afgebeeld met steeds een ander door hem veroverd dier of voorwerp, zijn in een vijftal groepen te verdelen. De oudste groep bestaat uit scènes waarin Herakles een gevaarlijk dier doodt: hij wurgt en vilt eerst de leeuw van Nemea, daarna snijdt hij de hydra (een fabeldier, een soort octopus/slang) van Lerna de vele koppen af en tenslotte schiet hij de schadelijke vogels bij het Stymphalische moeras dood. De held bedient zich daarbij van primitieve wapens, een knots en blote handen voor de leeuw, een stenen sikkel voor de hydra en een katapult voor de vogels. In de tweede serie van de Werken haalt Herakles andere beroemde dieren op: het heilige hert met de gouden horens uit Kerynia en de niet minder beroemde stier van Kreta. Afbeeldingen laten zien dat het hert met de blote handen werd gevangen en uit de literaire bronnen is bekend dat de held er, vóór het zover was, een jaar lang achteraan gerend had. De stier op Kreta werd met een lasso gevangen.

In de derde groep van Werken wordt Herakles door zijn opdrachtgever, koning Eurystheus van Mykene, uitgestuurd om de paarden van Diomedes uit Thessalië en de runderkudde van de zonnegod uit Erytheia te halen, eerder al had hij het Erymanthische zwijn gehaald. Afbeeldingen van de koeien- en paardenroof tonen Herakles soms met een lans of met pijl en boog. De volgende twee opdrachten voor Herakles waren het afpakken van de gordel van de koningin der Amazonen en het reinigen van de stal van Augias. De laatste Werken betroffen het verwijderen van de helhond, Kerberos, en het ophalen van de Gouden Appels der onsterfelijkheid uit de tuin der

Hesperiden. Op afbeeldingen van de laatste twee Werken staat Herakles soms met zijn knots, soms met metalen wapens afgebeeld, maar hij gebruikt de wapens niet.

Beschrijving

De grote Zeustempel in Olympia, die omstreeks 470 v.Chr. gereed was, had men versierd met twee reeksen van zes metopen. Deze gebeeldhouwde reliëfs toonden Herakles' Werken in de bovenbeschreven volgorde. Pausanias, die Olympia in de 2e eeuw na Chr. bezocht, beschrijft deze volgorde uitvoerig. Met zijn beschrijving konden de deels teruggevonden stukken gereconstrueerd worden; slechts de plaats van de Augiasmetope is onzeker (fig. 1). Omdat de 5e-eeuwse volgorde van de Werken in Olympia vaststaat kunnen er twee interpretatieve reeksen samengesteld worden: een geografische (Brommer, 1979) en een chronologische (Maaskant-Kleibrink, 1990). Herakles' geografische reikwijdte blijkt uit het feit dat hij vanuit het Mykeense hof van zijn opdrachtgever alle regionen van de toen bekende wereld bereisde: eerst is hij actief op de Peloponnesos, dan ten noorden (Thessalië), zuiden (Kreta), westen (Erytheia) en oosten (Amazonenkoningin) daarvan, om vervolgens naar Olympia te gaan (Augiasstal).

De laatste avonturen van Herakles zijn niet van deze wereld; zij betreffen het leven na de dood: de Hades en de 'paradijselijke' tuin van de dochters van de nacht, de Hesperiden. Herakles wordt in Olympia voorgesteld als de held, die de menselijke beschaving mogelijk maakte: overal waar de mens zich wilde vestigen was hij immers geweest. Het bijzondere van de reeks

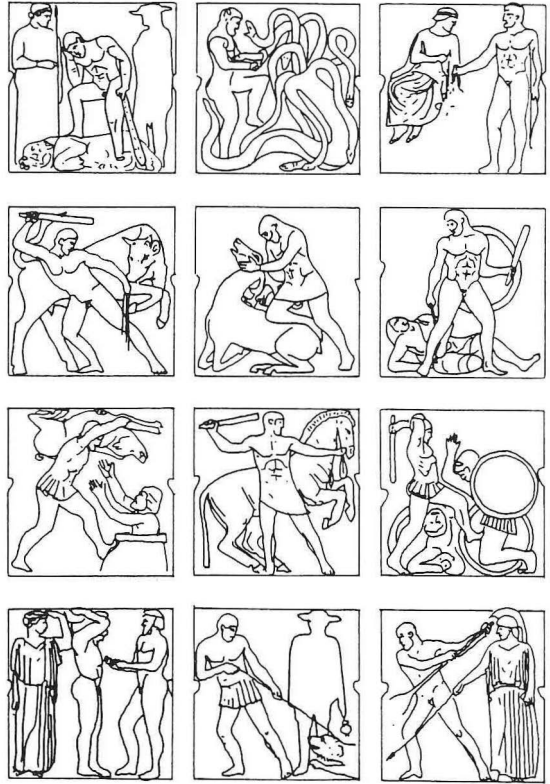

Fig. 1. De twaalf metopen van de Zeustempel te Olympia met de 'Werken van Herakles', ca. 470 v.Chr., Museum te Olympia.

metopen uit Olympia is dat we eruit leren dat de Daden van Herakles niet alleen ruimtelijk maar ook in tijd gestructureerd waren: in de reeks is een chronologie herkenbaar, parallel aan de beschavingsgeschiedenis van de mens. De schadelijke dieren zijn voorbeelden van niet-gedomesticeerde en (voor de oude Grieken) uit de oudste tijden bekende dieren; zij worden door de held met prehistorische wapens bestreden. Het hert en de stier zijn jongere dieren en beide werden voorgesteld als offerdieren. Dieren waarvan de horens werden verguld zijn offerdieren en Herakles heeft bij het aanbrenge van de Kretenzische stier de braadspeten al in de hand.

De scènes met de dieroffers van hert en stier - en waarschijnlijk ook het Erymanthische zwijn - zijn geplaatst tussen de scène met de wilde dieren en die met de gedomesticeerde dieren. De offerdieren markeren dus de overgang van het jagers-

bestaan naar het boerenbestaan. Bij het Erymanthische zwijn is waarschijnlijk sprake van een dubbelfunctie: het dier kan bij de offerdieren horen, maar ook bij de gedomesticeerde dieren. De dieren uit de derde serie, de runderkudde van de zonnegod, werden door Herakles uit het westen gehaald omdat het ging om dieren van uitmuntend ras. Deze dieren waren, net als de paarden van Diomedes, symbolisch voor de gedomesticeerde dieren. Het avontuur met het roven van de gordel van de Amazonenkoningin (zonder gordel = zwanger) en het schoonmaken van de stal van de vieze veeboer Augias verwijzen ook naar een bepaalde periode in de menselijke ervaring, namelijk de agrarische tijd met gevestigde gezinnen: domesticatie van de vrouw en van de directe omgeving. De laatste avonturen van Herakles slaan op zijn transcendentale macht; hij verwijderd de bewaker van de Onderwereld en rooft de gouden

appels der onsterfelijkheid.

Deze Heracles-voorstellingen boden de bezoekers van het Olympiaheiligtom dus een rondblik, een beeld van de Griekse geografische werkelijkheid, en een terugblik, een beeld van de belangrijkste stappen uit het menselijke verleden. De beschouwer kreeg een overzicht gepresenteerd in tijd en ruimte van het eigen bestaan. De grote omwentelingen op het gebied van de sociaal-economische structuren en in de subsistentie zijn gesymboliseerd: de overgang van de prehistorische jagers-verzamelaarssamenleving naar de agrarische maatschappij wordt verbeeld en ook de verandering van de agrarische structuren naar de regionale verstedelijkingsprocessen komt impliciet aan bod. Herakles beleefde immers al zijn avonturen in opdracht van de koning van Mykene, ter meerdere glorie van deze stad uit de bronstijd.

Uitleg

De klassieke mythologie kenmerkt zich door een aantal grote religieuze 'ondernemingen'. Eén van de kenmerken van deze religie is de schepping van een wereld tussen werkelijkheid en verbeelding, een mythologisch-religieuze werkelijkheid, waarin het verleden werd gesublimeerd tot een religieuze beleving voor de mensen uit het heden. Het complex van verhalen en rituelen rond de held Herakles is één van de vele voorbeelden van zo'n mythologische manier van beleving van het verleden. De heros Herakles was een onderdeel van de Zeus-religie, in de Klassieke tijd het belangrijkste maatschappelijk-religieuze referentiepunt. Zeus werd gezien als de Olympische vader der goden, hij had alle moeilijkheden die een familie vader maar kan hebben. Maar Zeus werd ook geassocieerd met het geweld in de natuur, de agressie van donder en bliksem; hij was bovendien adelaarsgod en heerser van de hoge bergtoppen. Herakles hoort bij die Zeusreligie; in de mythen komt de held naar voren als een soort aardse versie van de grote god.

Herakles werd in de antieke wereld altijd

weergegeven als een man uit de prehistorie. Hij was gekleed in een dierevel en hield zijn knoestige knuppel in de hand (fig. 2). Deze ruwe klant is een vreemde verschijning naast Klassieke helden als Achilles en Odysseus, die gekleed gaan in fijngeplooide gewaden, of getooid zijn met kuras, helm en beenbeschermers en vechten met zwaard, speer en schild. Deze Homerische helden werden echter niet, zoals Herakles, als god vereerd (wel als held; er zijn bijv. *heroa* voor Achilles aan de Hellespont); het is juist de man met de knuppel, de oermens, die door de wil van Zeus werd opgenomen op de Olympos. De mythen leggen steeds de nadruk op het feit dat dit gebeurde als beloning voor het welslagen van zijn Werken. De Daden van de held zijn echter, evenmin als zijn uitmonstering, gemakkelijk te koppelen aan de cultuur van de Klassieke periode: Herakles vocht vooral met of om dieren en niet in mythisch historische oorlogen die in de Klassieke tijd belangrijk waren. Hij was dus niet alleen gekleed als een jager uit de prehistorie, hij gedroeg zich ook conform de voorstelling die men zich tot op heden van een prehistorische mens maakt. Ondanks zijn primitieve karakter was Herakles de enige Griekse heros, die blijvend een cultus verwierf; niet alleen in Griekenland, maar in de gehele Mediterrane wereld en tot in de late oudheid toe waren er heiligdommen voor Herakles. Romeinse keizers laten zich naar het voorbeeld van Herakles afbeelden met een leeuwehuid om hoofd en schouders. Tarzan van nu is niet goddelijk, zijn 'cultus' stoelt voor het grootste deel op nostalgisch verlangen naar de onschuld van de oermens. Dat zat er bij Herakles niet achter; hij had immers in een vlag van waanzin zijn vrouw en kinderen vermoord en zijn Daden moest hij van Zeus verrichten om zich van die bloedschuld te reinigen. Voor de klassieke mens is Herakles dus zeker geen geïdealiseerde figuur: de kracht en ook de woede van deze oermens gingen de menselijke proporties daarvoor te ver te buiten. Hoe moeten we de verering uit de Klassieke periode voor Herakles dan wel begrijpen?

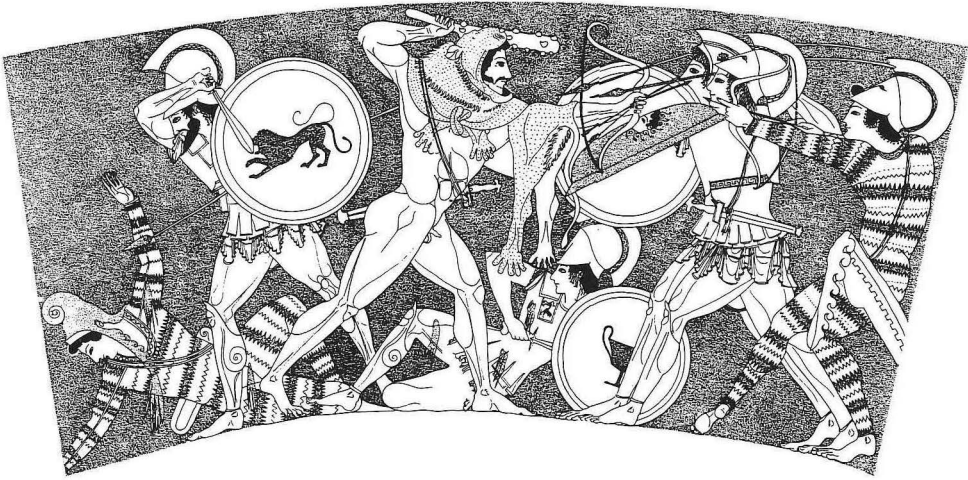

Fig. 2. Herakles vecht tegen de Amazonen; decoratie van een roodfigurige krater geschilderd door Euphronios, 520-510 v.Chr., Arezzo.

Interpretatie

De bekende Zwitserse godsdiensthistoricus W. Burkert verklaart Herakles als een erfenis uit de prehistorie. In zijn ogen werd 'Herakles', een overblijfsel uit de prehistorie, steeds weer opgeladen met nieuwe betekenissen. Kenmerkend voor deze 'survival'-theorie is bijvoorbeeld de passage (Burkert, 1978: p. 97): "for the anxieties of emerging individualism (in de Klassieke tijd, MMK), the really important achievement of Heracles was that he could overcome Old Age and Death: the animal stories turned into 'survivals', an ornamental background". Burkert neemt aan dat Herakles in de prehistorie oorspronkelijk een aan sjamanistische magiërs verwante held was van het soort dat bij jagers- en veehoederssamenlevingen een grote rol speelt.

Burkert onderbouwt de prehistorische oorsprong van Herakles met zijn analyse van het verhaal van de roof van de koeien van de Zonnegod. Het verhaal luidt in het kort dat op Erytheia, het rode eiland, dat in het verre westen, nog achter Okeanos, lag, een zeer vruchtbare kudde graasde. Herakles komt te Erytheia door de gouden beker te lenen waarmee de zonnegod He-

lios iedere nacht over Okeanos terugreisde; overdag reist de zonnegod immers in zijn wagen over het hemelgewelf van oost naar west, 's nachts gaat hij over de zee terug van west naar oost. In de oudheid werd Herakles' roof van de zonnekoeien door vele Griekse steden in het westen gebruikt als legitimatie voor de afstamming van de lokale kudden.

Volgens Burkert moeten mythen over heilige kudden en hun 'Meester der Dieren'-achtige veehoeders begrepen worden tegen de achtergrond van werkelijke samenlevingen van prehistorische veehouders/veeboeren in Italië. De rovers van kudden trekken zich in de heersende verbeelding dikwijls terug naar de onbereikbare wereld van de geesten en daaruit zijn voor normale mensen de koeien niet terug te krijgen. Wel voor magiërs die sjamanistische rituelen kennen en de prehistorische figuur van Herakles is in Burkerts ogen verwant met zo'n magiër. Volgens Burkert werden de oude riten en verhalen doorgegeven naar de historische periode, want de Grieken verklaarden de naam Italia als 'runderland' en dit refereerde voor hen aan Herakles' omzwervingen met de kudde.

Burkerts meesterlijke verklaring, die de

kloof tussen de prehistorie en de complexe stedelijke samenleving van de Klassieke wereld in Zuid-Italië zou dichten, zou ons bijna de ogen doen sluiten voor zijn bewegingen over Italië als runderland en de sjamanistische structuren aldaar. Ieder bewijs voor het bestaan van een oorspronkelijke en inheems-Italische 'Meester der Dieren' ontbreekt namelijk. Het verhaal past echter op een andere manier wèl uitstekend in de geschiedenis van het Italische en het Griekse volk: de Grieken stelden zich de Italiërs graag voor als herders/veeboeren; de Grieken kwamen met hun stedelijke cultuur in Zuid-Italië 'na Herakles'; d.w.z. na de beschavende invloed van deze held. Herakles was een Griek en dus legitimeerde de Heraklesmythe het koloniseren van het Zuiditalische land door de Grieken: de Grieken van de koloniale stadsstaten overbrugden door de verering van mythische helden als Herakles dezelfde scheiding tussen 'wild land' en de eigen geciviliseerde staat als in het moederland (De Polignac, 1984).

Burkerts beeld van pre- en protohistorisch Italië als runderland is dus naïef; dat beeld is juist ontstaan door de Heraklesmythe en de manier waarop de Grieken met hun verleden omgingen. Wat we weten van de samenleving van de zogenaamde Apennijnse bronstijd in Zuid-Italië is dat die juist ontstond in relatie met de Griekse wereld; Mykeense en voor-Mykeense resten in Zuid-Italië en op Sicilië komen tamelijk frequent voor. Wil men kennis vergaren van de archeologische werkelijkheid in Centraal- en Midden-Italië dan moet men de Griekse bril afzetten: neolithisch en daarna 'Apennijns' Italië en Sicilië geven Burkerts Herakles-exegese weinig kans. Neolithisch Italië kent in sommige gebieden reeds versterkte dorpen, net als Griekenland, en vanaf de vroege bronstijd waren de nederzettingen in de meeste streken reeds hiërarchisch georganiseerd (Maaskant-Kleibrink, 1991).

Uit Burkerts visie zou bovendien volgen dat de honderden Klassieke kunstvoorwerpen met de Daden van Herakles - vazen, bronzen en beeldhouwwerk - uitsluitend

decoratief waren: de scènes moeten immers beschouwd worden als inhoudsloze *survivals*. Voor de vazen en bronzen beelden, dure produkten, uitgevoerd door topkunstenaars, is dit erg onwaarschijnlijk: het *l'art pour l'art*-principe werkt niet voor de Oudheid. Voor de Herakles-metopen van de in 470 v.Chr. gedecoreerde Zeustempel in Olympia is een inhoudsloosheid onmogelijk. De tempeldecoraties waren in de Griekse wereld sterk programmatisch van karakter (Francis, 1990).

Burkert is dus in de val van 'het Griekse denken' gelopen: de volgorde van de Olympia-metopen bewijst dat de Grieken zelf achter de eerste daden van Herakles reeds de vroege steentijd plaatsten: zowel de monsterlijke dieren als de wapens van de held bewezen dit. Achter de volgende avonturen van Herakles zit vervolgens steeds een volgende periode, dus werd ook de Griekse visie op de periode van de transhumantie-culturen gepresenteerd!

Summary

The sequence of the Twelve Works of Hercules represents stages in the development of society. Different interpretations and explanations are discussed.

Literatuur

- Brommer, F., 1979⁴. *Herakles. Die Zwölf Taten des Helden in antiker Kunst und Literatur*. Darmstadt.
- Burkert, W., 1979. Heracles and the master of animals. In: *Structure and history in Greek mythology and ritual*. Berkeley, pp. 78 e.v.
- De Polignac, F., 1984. *La naissance de la cité grecque*. Parijs.
- Francis, E.D., 1990. *Image and idea in fifth-century Greece*. Londen etc.
- Maaskant-Kleibrink, M., 1990. *Mythe in beeld*. Groningen.
- Maaskant-Kleibrink, M., 1991. Syllabus, De protohistorie van Etrurië, Latium en Z.Italië. Groningen.